

پایان نامه کارشناسی ارشد فلسفه و کلام اسلامی
دانشگاه باقرالعلوم

عنوان:

آرای کلامی ملا صالح مازندرانی

استاد راهنما:

حجت الاسلام دکتر محمد مهدی گرجیان

استاد مشاور:

حجت الاسلام دکتر یزدان پناه

نگارش و پژوهش:

فاطمه محمودی

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تقدیم به:

روان ملکوتی مستکم مسأله عالی مقام مصلح ماندگاری «ره»

تشکر و تقدیر

خداوند را سپاس می‌گویم که این بنده ناچیز را توفیق داد تا این تحقیق را به پایان برسانم و از راهنمایی‌های بی‌دریغ استاد محترم جناب استاد حضرت حجة الاسلام
و المسلمین آقای دکتر کر جیان و همچنین از مشاور محترم استاد حضرت حجة الاسلام و المسلمین آقای یزدان پناه شکر و قدردانی می‌کنم و توفیقات روز
افزون ایشان را از خداوند خواستارم.

همچنین از خانواده عزیزم که بار مشکلات ناشی از کوتاهی‌های این بنده را در طول این پژوهش تحمل کردند صمیمانه قدردانی می‌کنم.

چکیده

عالم فاضل محقق حسام الدین محمد صالح بن احمد المازندرانی معروف به ملا صالح که بی‌شتر ایشان را با شرح مبسوط و مشهورش بر اصول کافی می‌شناسند. بی‌شک دی‌دگاه اندی‌شمند جامعی هم چون ملا صالح که در اکثر علوم متداول روزگار خود متجرب بوده و طبعاً نگاه جامعی نیز به مسائل داشته است، می‌تواند در روشن کردن افق‌های تاریکی که احیاناً فراروی دانش‌پژوهان دینی قرار می‌گیرد، نقش بسزایی ایفا کند. این پژوهش دی‌دگاه ملا صالح را درباره محوری‌ترین مسائل کلامی از جمله معرفت‌شناسی، خداشناسی، انسان‌شناسی و راهنماشناسی بررسی کرده است.

ملا صالح راجع به علم و ماهیت آن معتقد به امکان معرفت بشری است. حصول انواع ادراک را متوقف بر تعلم حقیقی به افاضه یا الهام از جانب خدای تعالی می‌داند. و حس ظاهر، حس باطن، عقل، قلب، خیال و افاضه یا الهام را جز و منابع معرفت می‌داند.

ایشان اثبات وجود خدا را از دو راه عقل و یا راه استدلال و فلسفه و راه فطرت پرداخت. و در براهین عقلی، برهان صدیقین صدر است که مخلوقات، واسطه اثبات قرار نگرفته‌اند. سپس صفات ثبوتی و سلبی خداوند بیان شد. در بحث مراتب هستی، مخلوق اول، اشرف مخلوقات است که خداوند به سبب آن بقیه مخلوقات را ایجاد می‌کند. در ادامه بحث قضاء و قدر که در مقام فعل خداست و قضاء در افعال خداوند همان حکم به وجود است.

ایشان حقیقت انسان را روح او معرفی می‌کند. و معتقد است که عالم ذر، میثاق و عهد توحیدی با بندگان است. که به سبب آن بندگان، خدای تعالی را به ربوبیت می‌شناسند. و در ادامه به بحث جبر و اختیار از منظر ملا صالح پرداخته شد که ایشان مذهب جبر و تقوی‌ض را باطل می‌داند و معتقد به نظریه «امر بین الامرین» است.

ایشان مقام رسالت را بالاتر از نبوت می‌داند و اینکه بعثت انبیاء امری ضروری است. و وجود امام علاوه بر آیات و روایات، ادله عقلی دارد که همان قاعده معروف لطف می‌باشد. مهمترین شرایط امام از دی‌دگاه شیعه که شامل علم لدنی، عصمت، برتری معنوی بر دی‌گران و منصوص بودن پرداخته شد. و در ادامه بحث اینکه زمین از حجت‌های خداوند خالی نیست، از منظر ملا صالح پرداخته شد.

جناب ملا صالح راجع به مرگ معتقد است که قطع تعلق نفس مجرد از بدن با بقای در ذاتش، مرگ صورت می‌گیرد. و در عالم برزخ بدن جسمانی‌اش نیست. بلکه بدن مثالی یا برزخی شبیه بدن جسمانی‌اش می‌باشد. و نعمت و عذاب برزخی بر آن بدن وارد می‌شود.

واژگان کلیدی: ملا صالح مازندرانی، کلام، اندیشه‌های کلامی، کلام شیعی، توحید، نبوت،

امامت، عقل، عصمت و....

فهرست مطالب

1	پیشگفتار.....
2	مقدمه: طرح تفصیلی تحقیق.....
3	1 - بیان مسأله:.....
3	2 - علت انتخاب موضوع، اهمیت و فایده آن:.....
4	3 - سابقه پژوهش:.....
4	4 - سؤال اصلی پژوهش:.....
4	5 - فرضیه‌های پژوهش:.....
5	6 - سؤالات فرعی پژوهش:.....
5	7 - پیش فرض‌های پژوهش:.....
5	8 - روش پژوهش:.....
5	9 - روش گردآوری و تجزیه و تحلیل اطلاعات و داده‌ها:.....
6	فصل اول: کلیات.....
7	معنی لغوی کلام.....
7	تعریف علم کلام.....
9	احوال، آثار و شخصیت علمی ملاصالح مازندرانی.....
9	الف) بررسی احوال؛.....
9	1 - ولادت و وفات:.....
10	2 - نسل فاضل ملاصالح:.....

12	اساتید ماصالح
12	شاگردان ماصالح
13	ب) جای‌گاه و سیره علمی و عملی ماصالح و آثار او؛
13	1 - جای‌گاه علمی و عملی:
14	2 - سیره علمی:
15	3 - آثار ماصالح مازندرانی:
15	1 - شرح بر اصول کافی:
15	2 - شرح بر فروع کافی:
16	3 - حاشیه بر معالم الاصول:
16	4 - حاشیه شرح لمعه:
16	5 - شرح قصیده بُرده:
16	جای‌گاه علوم عقلی و نقلی در عصر ماصالح (قرن دهم و یازدهم)
فصل دوم: معرفت و مراتب آن	
Error! Bookmark not defined.	
Error! Bookmark not defined. مقدمه	
Error! Bookmark not defined. تعریف علم و معرفت شناسی	
Error! Bookmark not defined. ماهیت ادراک	
27	انواع ادراک
Error! Bookmark not defined. منابع معرفت بشری	
Error! Bookmark not defined. الف) حس ظاهر؛	
Error! Bookmark not defined. ب) حس باطن؛	
Error! Bookmark not defined. ج) عقل؛	
Error! Bookmark not defined. د) افاضه یا الهام؛	
Error! Bookmark not defined. موانع معرفت	
Error! Bookmark not defined. روی‌کرد معرفتی	

Error! Bookmark not defined.	گستره معرفت بشری
Error! Bookmark not defined.	فصل سوم: خداشناسی
Error! Bookmark not defined.	مقدمه
Error! Bookmark not defined.	اثبات وجود خدا
Error! Bookmark not defined.	1. برهان صدیقین
Error! Bookmark not defined.	2. برهان امکان و وجوب:
Error! Bookmark not defined.	3. برهان حرکت ارسطویی:
Error! Bookmark not defined.	نتیجه
Error! Bookmark not defined.	4. راه فطرت؛
Error! Bookmark not defined.	ذات خدا
Error! Bookmark not defined.	امکان شناخت خداوند
Error! Bookmark not defined.	صفات خدا
Error! Bookmark not defined.	الف) امکان شناخت صفات خدا؛
Error! Bookmark not defined.	ب) تنزیه و تشبیه؛
Error! Bookmark not defined.	ج) نحوه اتصاف خداوند به صفات؛
Error! Bookmark not defined.	د) عینیت ذات و صفت خدا؛
Error! Bookmark not defined.	ه) صفات ذات و صفات فعل؛
Error! Bookmark not defined.	و) صفات ثبوتی خدا؛
Error! Bookmark not defined.	1 - علم:
Error! Bookmark not defined.	2 - قدرت:
Error! Bookmark not defined.	3 - اراده:
Error! Bookmark not defined.	4 - اختیار:
Error! Bookmark not defined.	5 - محبت و خیرخواهی:
Error! Bookmark not defined.	6 - وحدت:

Error! Bookmark not defined.	(ی) صفات سلبی خداوند؛
Error! Bookmark not defined.	1 - نفی ماهیت:
Error! Bookmark not defined.	2 - نفی حدوث:
Error! Bookmark not defined.	3 - نفی مکانی:
Error! Bookmark not defined.	4 - نفی زمانی:
Error! Bookmark not defined.	نفی رویت
Error! Bookmark not defined.	مراتب هستی
Error! Bookmark not defined.	معنای «قضاء» و «قدر»
Error! Bookmark not defined.	فصل چهارم: انسان شناسی
Error! Bookmark not defined.	مقدمه
Error! Bookmark not defined.	ساختهای وجود انسان
Error! Bookmark not defined.	1 - بدن مادی:
Error! Bookmark not defined.	2 - نفس:
Error! Bookmark not defined.	نحوه پیدایش نفس
Error! Bookmark not defined.	انسان پیش از دنیای
Error! Bookmark not defined.	ارتباط افعال ارادی انسان با خدا
Error! Bookmark not defined.	جبر و اختیار
Error! Bookmark not defined.	فصل پنجم: راهنما شناسی
Error! Bookmark not defined.	مقدمه
87	نبوت عامه و نبوت خاصه
Error! Bookmark not defined.	معنای نبی و رسول و تفاوت بین آن دو:
Error! Bookmark not defined.	حسن بعثت انبیاء (فواید و برکات نبوت)
Error! Bookmark not defined.	1. تعلیم واجبات و محرمات الهی:
Error! Bookmark not defined.	2. بیان حق و باطل:
Error! Bookmark not defined.	3. راهیابی به حسن و قبح برخی افعال:

4. ارائه معارف در باب شناخت مبدأ و معاد: **Error! Bookmark not**

defined.

5. ارائه آموزه‌های از عالم غیب: **Error! Bookmark not defined.**

ضرورت بعثت انبیاء: **Error! Bookmark not defined.**

طریقه اثبات انبیاء و رسل: **Error! Bookmark not defined.**

امامت **Error! Bookmark not defined.**

مقدمه **Error! Bookmark not defined.**

ضرورت بحث امامت **Error! Bookmark not defined.**

واژه «امام» (از منظر لغوی) **Error! Bookmark not defined.**

تعریف اصطلاحی امام و امامت **Error! Bookmark not defined.**

ضرورت وجود امام و قاعده لطف **Error! Bookmark not defined.**

جایگاه اصل امامت **Error! Bookmark not defined.**

ویژگی‌های امام از دیدگاه شیعه **Error! Bookmark not defined.**

الف) علم خدادادی؛ **Error! Bookmark not defined.**

منابع علم امام **Error! Bookmark not defined.**

الف) قرآن: **Error! Bookmark not defined.**

ب) وراثت از پیامبر «ص»: **Error! Bookmark not defined.**

ج) ارتباط با فرشتگان الهی و روح القدس: **Error! Bookmark**

not defined.

ب) عصمت امام؛ **Error! Bookmark not defined.**

ج) برتری معنوی بر دیگران؛ **Error! Bookmark not defined.**

د) منصوص بودن؛ **Error! Bookmark not defined.**

راه تشخیص امامان راستین **Error! Bookmark not defined.**

امامت، سنت خداوند در تاریخ **Error! Bookmark not defined.**

Error! Bookmark not defined.	فصل ششم: معاد
Error! Bookmark not defined.	مقدمه
Error! Bookmark not defined.	مرگ
Error! Bookmark not defined.	ماهیت مرگ
Error! Bookmark not defined.	اجل حتمی و اجل مشروط (معلق)
Error! Bookmark not defined.	مبارزه با ترس از مرگ
Error! Bookmark not defined.	نحوه وجود انسان در عالم برزخ
Error! Bookmark not defined.	اعراف
Error! Bookmark not defined.	خاتمه: نتیجه
Error! Bookmark not defined.	فهرست منابع

پیشگفتار

شبّهات فراوانی در ابعاد مختلف دین پیدا شده است که علم کلام اسلامی متکفل پاسخ به آنهاست. دانشمندان و متکلمان بزرگ اسلامی در طول تاریخ در صدد تبیین دین و دفاع از آن بوده‌اند. لکن امروزه ضرورت پاسخ به شبّهات دین بی‌شتر شده است؛ به دلیل آنکه مکاتب فکری گوناگونی و به دنبال آن مسائل جدیدی به وجود آمده است که وظیفه متکلمان معاصر را دوچندان می‌کند. البته پاسخ به مسائل جدیدی کلامی بدون توجه به میراث علمی گذشته سبب بروز انحراف در علم کلام خواهد شد که آن با هدف اصلی علم کلام که تبیین دین و دفاع از آن می‌باشد، در تعارض خواهد بود.

به همین جهت، توجه به سیر تحول و پیشرفت علم کلام در گذشته و موضع‌گیری متکلمین شیعی لازم است تا شاهد پیشرفت علم کلام اسلامی در پاسخگویی به مسائل جدیدی باشیم. به ویژه آن که، ملا صالح در عصر طلایی تضارب آراء در دوره صفوی (قرن یازدهم) زندگی می‌کردند. این اثر در واقع گامی است در این راستا تا دیدگاه‌های یکی از مفاخر بزرگ شیعی (ملا صالح مازندرانی) در دسترس دانش‌پژوهان علم کلام قرار گیرد تا در مواجهه با مسائل جدیدی کلامی از پشتی‌بانی فکری ایشان بهره‌مند شوند.

در آغاز بحث ذکر این نکته در پژوهش ضروری است که با مطالعه این پژوهش این قضاوت به دور از حقیقت نخواهد بود که ایشان اکثر به اصول صدرالمتهلین (متوفی 1050 هـ.ق). معتقد بودند. آنگونه که علامه شعرانی در مقدمه بر شرح اصول کافی ایشان، این نکته را متذکر می‌شود که مرحوم ملا صالح اکثر در اصول با صدرالمتهلین و فیض کاشانی هم مسلک هستند.

مقدمه:

طرح تفصیلی تحقیق

1 - بیان مسأله:

کتاب کافی از کتب حدیثی قدیمی است که از جهت علم رجال و درایت و ثوق و اعتبار دارد و از جهت معانی متقن است. شامل فائده بسیار و بهره عظیمی که میراث اهل بیت(ع) می‌باشد. جماعتی از بزرگان علماء شرح آن را به عهده گرفتند به ویژه قسم اصول آن را شرح کرده‌اند؛ از جمله آنها، شرح عارف حکیم محقق جامع فضایل علمی و صاحب متون عقلیه و شرعی، ملا صالح مازندرانی می‌باشد.

پژوهش حاضر بر آنست که مسائل گوناگون کلامی که در کتاب شرح اصول کافی ایشان مطرح شده است استخراج شود و حتی الامکان تأثیر پذیری او از دی‌گران و نیز آرای خاص و متمایز ایشان در علم کلام و احیاناً بی‌ان‌تمایز از برخی مسائل روشن گردد.

2 - علت انتخاب موضوع، اهمیت و فایده آن:

علت انتخاب موضوع این است که تا اندازه‌ای که نگارنده تفحص کرده است، متأسفانه در گذشته در بین پژوهشگران کنکاشهای قابل توجهی برای بررسی دیدگاه‌های ملا صالح مازندرانی انجام نشده است. برای این اساس گام اول این است که با نگاه به اندیشه‌های کلامی ملا صالح، ایشان را معرفی نموده و اندیشه‌های ویژه ایشان را مورد بررسی قرار دهیم.

اهمیت موضوع از آن جهت است که مسائل اعتقادی مهم‌ترین و اساسی‌ترین عامل ارتقاء حیات انسانی و منشأ اعمال و کردار متعالی می‌باشند. و در نتیجه عامل فلاح و رستگاری و عدم آشنایی به مبانی اعتقادی و یا هر گونه ضعف و سستی در آن مایه ضلالت و گمراهی است. و به سبب آشنایی با مبانی اعتقادی که عامل فلاح و رستگاری است، انگیزه اصلی انتخاب موضوع گردید.

مهم‌ترین هدف این پژوهش تبیین دیدگاه کلامی ملا صالح مازندرانی در میان

آرای متکلمین بزرگ شیعی است. هدف کاربردی تحقیق نیز حصول مهارت بیشتر در نحوه پرداختن به مباحث کلامی است. و احیای نام و اندیشه‌های بزرگانی مانند ملاصالح مازندرانی که در راه احیای دین گام پیش نهاده است.

فایده موضوع نیز در کمک به توسعه علم به سبب آشنایی و تحقیق در اندیشه‌های یکی از مفاخر بزرگ شیعی است. به ویژه آنکه ایشان در عصر طلایی زندگی می‌کرد که شخصیتهای چون علامه مجلسی و علمای بسیاری در زمان صفوی به زندگی می‌کردند که عصر طلایی تضارب آراء بوده است.

3 - سابقه پژوهش:

با توجه به تحقیق و جستجوی بعمل آمده درباره دیدگاههای ملاصالح مازندرانی، در موضوع اندیشه‌های کلامی و دیدگاهی ایشان تا به حال تحقیق خاصی صورت نگرفته است.

4 - سؤال اصلی پژوهش:

اندیشه ملاصالح مازندرانی در بحث‌های مختلف مطرح شده در علم کلام چیست؟

5 - فرضیه‌های پژوهش:

اولاً ملاصالح مازندرانی در برخی از موضوعات اعتقادی، نظری خاص و ویژه‌ای را ارائه کرده‌اند، که با آراء برخی از صاحب نظران متفاوت است. ثانیاً در باب معرفت و مراتب آن معتقد به امکان معرفت بشری است و در باب ادله اثبات وجود خدا از راه عقل و یا راه استدلال و فلسفه و راه فطرت استفاده کرده است. و در باب انسان‌شناسی، حقیقت را روح انسان می‌داند. و در باب راهنماشناسی ایشان وجود نبی و امام را علاوه بر ادله‌های نقلی، دارای ضرورت عقلی نیز می‌داند که آن قاعده معروف لطف است. و در باب معاد ایشان موت را قطع تعلق نفس از بدن با بقای در ذاتش می‌داند. و در برزخ نعمت و عذاب بر پی‌کر مثالی او وارد می‌شود.

6 - سوالات فرعی پژوهش:

- 1 - ملاصالح مازندرانی در باب معرفت شناسی و مراتب آن چه آرائی اختیار کردند؟
- 2 - دیدگاه ایشان درباره ادله اثبات وجود و صفات او چیست؟
- 3 - نظر ملاصالح در مورد انسان و ساحت‌های آن و ارتباط آن با خدا چیست؟
- 4 - رای ملاصالح در مورد حجت‌های خداوند بر زمین و معرفت امام و نبی چه می‌باشد؟
- 5 - نظر ملاصالح در مورد حقیقت مرگ و نحوه وجود انسان در عالم برزخ چیست؟

7 - پیش فرض‌های پژوهش:

براساس تئوری نظری پژوهش، آنچه که به عنوان پیش فرض مورد توجه می‌باشد اصل توحید و مکتب حیات بخش تشیع می‌باشد.

8 - روش پژوهش:

نوع روش پژوهش توصیفی، و تحلیلی می‌باشد.

9 - روش گردآوری و تجزیه و تحلیل اطلاعات و داده‌ها:

گردآوری اطلاعات به صورت فیش برداری و کتابخانه‌ای از آثار ملاصالح مازندرانی و استفاده از آراء دانشمندان می‌باشد. و روش تجزیه و تحلیل اطلاعات و داده‌ها سعی بر این است که به نوعی و تا حد اجازه فرصت از روش مقایسه‌ای و تطبیقی بهره گرفته شود تا نوآوری او یا تاثیر پذیری او از دیگران روشن گردد. و با نگرش دقیق به مباحث ایشان رای دقیق ایشان در رابطه با اصول اعتقادی و مباحث ذیل آن را با روش توضیحی و تحلیلی مورد بررسی قرار گیرد.

فصل اول:

کلیات

معنی لغوی کلام

کلام در لغت به معنی گفتار و سخن می‌باشد. علم کلام علمی است که درباره خدا، صفات او مبدا و معاد سخن می‌گوید و دانشمند علم کلام را متکلم گویند.¹

صاحب کتاب اقرب الموارد معنی لغوی کلام را چنین بیان می‌کند:

کلام در حقیقت به معنای قائم به نفس است و انسان از نفس خود آن را می‌یابد، هنگامی که غیرش را امر می‌کند یا نهی‌اش می‌کند یا خبر به او می‌دهد یا طلب خبر از او می‌کند. این معانی، معانی است که با عبارات دلالت بر آن دارد. و با اشارات بر آن، تنبیه می‌دهد.²

در قاموس لغت، کلام به معنی سخن است و متکلم یعنی گوینده. از نظر معنایی عرفی نیز عبارت از الفاظ و حروفی است که به منظور اداء مقصود و بیان مراد، از مقاطع خاص خارج می‌شود و متکلم کسی است که کلام به او قائم است.³

تعریف علم کلام

محقق ای‌جی (متوفی 756 هـ. ق) صاحب کتاب کلامی مواقف، در تعریف علم کلام معتقد است:

«کلام دانشی است که انسان در پرتو آن قدرت پیدا می‌کند که عقاید دینی را از راه ای‌راد دلایل و رد شبهات اثبات نماید.»⁴

سعدالدین تفتازانی (متوفی 793 هـ. ق) می‌نویسد:

1 - محمد، بندرریگی، المنجد، چاپ اول، تهران، انتشارات ایران، ص 1613.

2 - علامه سعید الخوری الشرتونی اللبانی، اقرب الموارد، ج 4، چاپ اول، تهران، 1375 ش، دارالاسوه للطباعة و النشر.

3 - سید جعفر سجادی، فرهنگ و معارف اسلامی، ج 1، چاپ اول، تهران، انتشارات شرکت مولفان و مترجمان ایران، 1363 ش، ص 31 - 30.

4 - عضد الدین ای‌جی، المواقف، شرح جرجانی، ج 1، چاپ اول، انتشارات شریف رضی، 1325 ق. ص. 35 - 34.

«کلام، علم به عقاید دینی از روی دلایل قطعی و یقینی است».⁵

شهیّد متفکر مطهری «ره» در مورد علم کلام معتقد است:

علمی است که درباره اصول دین اسلام مانند مساله توحید، صفات ذاتی باری تعالی، نبوت عامه و خاصه و برخی مسائل دینی بحث می‌کند به این نحو که چه چیزی از اصول دین است و چگونه و با چه دلایل اثبات می‌شود و جواب شکوک و شبهاتی که در مورد آن وارد می‌شود چیست؟⁶

ملاصالح مازندرانی در مورد علم کلام، بر این باور است که هر کس بخواهد به اسرار مبدأ و معاد پی ببرد، در صورت مراجعه به علم کلام در معرض خطر بزرگ است. زیرا در مسیر معرفت عجائب ملکوت، اسرار کتب و رسل، به غیر، تمسک جوی در خطر بزرگی است. طبق قول امام صادق «ع»⁷ اگر در گفته‌های‌شان کتاب و سنت را رها کنند و به سمت آنچه که خودشان می‌خواهد بروند، در علم کلام نهی شده است. لکن اگر در این قیل و قال به کتاب و سنت رجوع کنند راه صواب را برگزیده است.⁸

به نظر می‌رسد ملاصالح، علم کلام را به دلیل آنکه قیل و قال فراوانی دارد و ممکن است در آن به کتاب و سنت رجوع نشود، و به فهم بشری اتکاء بشود، دارای خطر بزرگی می‌داند و چنین علم کلامی را قبول نمی‌کند. ایشان خود نیز به مباحث کلامی در شرح روایات پرداخته و سعی کرده است آرای کلامی خود را با استفاده از کتاب و سنت بیان کند. و آنچه قدر مسلم است این که ملاصالح، با شرح‌هایی که بر احادیث گوناگون بالاخص آنهایی که دارای قیل و قال و شک و شبهات فراوان‌اند، با آگاهی از علم کلام، شرح جامعی بر آن احادیث، می‌نویسد. بنابراین هر چند که در میان متکلمین، نام ایشان مشهور نیست، اما ملاصالح متکلمی است که سعی کرده است آرای خاص خودش را طبق کتاب و سنت اظهار کند.

صرف نظر از دیدگاه ملاصالح، آنچه نگارنده از علم کلام اراده کرده است، دانشی است که در کنار دفاع از شبهات علیّه دین، به تبیین آموزه‌های دینی نیز می‌پردازد. که در این راه علاوه بر قرآن و سنت از عقل، تجربه، شهود و ... نیز بهره می‌گیرد.

⁵ - سعد الدین تفتازانی، شرح المقاصد، ج 1، تحقیق عبدالرحمن عمیّده، انتشارات شریف رضی، 1371، ص 163.

⁶ - شهیّد مرتضی مطهری، آشنایی با علوم اسلامی، ج 2، چاپ هفتم، تهران، انتشارات صدرا، 1369 ش، ص 22.

⁷ - فقال ابو عبدالله «ع»: انما قلت ویل لهم ان ترکوا ما اقول و ذهبوا الی ما یری دون.

⁸ - محمدصالح مازندرانی، شرح اصول کافی، ج 2، تصحیح علی اکبر غفاری، طهران، مکتبه الاسلامیه، 1384 هـ. ق، ص 348.

البته مسایل علم کلام را می توان به دو دسته اصلی و فرعی تقسیم کرد. مسایل اصلی آن دسته از مسایل کلامی اند که از عقاید دینی محسوب می شوند. و تبتی، اثبات و دفاع از آنها مقصود علم کلام می باشد؛ مثل: خداوند عالم و قادر است، خدا موجود است، امام معصوم است و نظایر آن، و مسایل فرعی آن دسته از مسایل کلامی اند که برای تبتی، اثبات و دفاع از مسایل دسته نخست مورد بحث قرار می گیرند. تصدیق به قواعد منطقی، معرفت شناختی و پذیرش آن دسته از اصول عقلی و فلسفی که مسایل علم کلام مبتنی بر آنهاست، از مسایل فرعی علم کلام است و جزء مبادی تصدیقی علم کلام می باشند. به همین سبب در این رساله، فصل معرفت شناسی گنجانده شده است؛ چونکه علم کلام علمی است که در مباحث خود به علوم دینی گریزنازمند است. و بحثهای مثل معرفت شناسی از مبادی تصدیقی علم کلام محسوب خواهد شد. و چهار فصل دیگر، خداشناسی، انسان شناسی، راهنماشناسی و معاد گنجانده شده است.

احوال، آثار و شخصیت علمی ملا صالح مازندرانی

الف) بررسی احوال؛

1- ولادت و وفات:

حسام الدین، ابوالفضایل محمد صالح فرزند ملا احمد بن شمس الدین سروی، عالم دین، عابد، زاهد و محقق معروف به ملا صالح مازندرانی است.

در هیچ یکی از کتب تراجم و رجال، سال تولد ایشان ذکر نشد. اما وفات ایشان را در شوال سالهای 1080، 1081، 1086 هجری قمری نوشته اند.⁹

برخی مثل صاحب روضات الجنات و شیخ عباس قمی در کتاب تتمه المنتهی فی وقایع الخلفاء وفات ایشان را در سال 1081 هجری قمری اعلام کرده اند.¹⁰

و برخی دیگر، مثل صاحب معجم مولفی الشیعه، صاحب جامع الرواة و مرحوم علامه شعرانی که تعلیقه بر کتاب او، شرح اصول کافی، زده است. وفات ایشان را در سال 1086 هجری قمری می دانند.¹¹

⁹ - دکتر عبدالحسین نوایی، اثر آفرینان، ج 5، چاپ اول، تهران، موسسه چاپ و انتشارات دانشگاه، ص 108.

¹⁰ - محمدباقر موسوی خوانساری اصفهانی، روضات الجنات، ج 4، چاپ بیروت، 1411 هـ. ق.، ص 117 - 115، قمی، شیخ عباس، تتمه المنتهی فی وقایع ایام الخلفاء، تصحیح علی محدث زاده، چاپ دوم، تهرانف کتابفروشی مرکزی، 1333 هـ. ش.، ص 420.

¹¹ - علی الفاضل النائینی النجفی، معجم مولفی الشیعه، چاپ اول، منشورات مطبعه و وزارت ارشاد اسلامی، 1405 هـ. ق.، ص 381 و

علی دوانی همین تاریخ وفات را قبول می کند و دلیلمش را ای نگونه بیان می کند:

«در تاریخ فوت او گفته اند: صالح دین محمد شده فوت. این مصرع مطابق است با 1081 ولی مصرع قبل از آن این است: هاتمی گفت به تاریخ که آه، و چون آن پنج است با بقیه مصرع جمعاً 1086 خواهد بود که با تاریخ منقول از جامع الروات معاصر وی منطبق است. بنابراین دو تاریخ 1080 و 1081 بی گمان اشتباه و تاریخ فوت همان سال 1086 هجری قمری است. منشا اشتباه ناقص بودن ماده تاریخ است. و آن بزرگوار در بقعه پدرزن خود (ملا محمد تقی مجلسی) پائین پا، در ایوانچه، دفن کردند و قبری کوتاه بسته دارد.»¹²

2 - نسل فاضل ملا صالح:

اصل ملا صالح از مازندران و نام والدش ملا احمد است. با توجه به نام آن بزرگوار که ملا محمد صالح ابن ملا احمد بن شمس الدین سروی ذکر کردند، به نظر این را می رساند که اهل شهر ساری بوده اند. پدر ایشان در فقر و پیری شانی به درجه کمال رسییده بود. لهذا از نهایت اضطرار در سن یازده سالگی¹³ به آخوند مرحوم فرزندش فرمود که به جهت تحصیل معاش از جانب من معذوری د. ملا صالح از مازندران به دارالسلطنه اصفهان به جهت طلب علوم دینی تشریف آوردند. که آن زمان از جانب سلاطین و اعیان به قدر رتبه به هر کس چیزی می دادند. که آن مقدار اندک، کفاف خوردن را به خوبی نمی کرد، تا حدی که، برای مطالعه می سر نبود که برای خود روشنی مهیا کند. و هنگام مطالعه در پای روشنی های که به جهت مترددی بود ای ستاده تا صبح مطالعه می کرد.¹⁴

ملا صالح با پیش نهاد علامه محمد تقی مجلسی، با دخترش آمنه بی گم که در تمام علوم به سرحد کمال بود ازدواج کردند. مولف ریاض العلماء شاگرد دانشمند علامه محمد باقر مجلسی از خواهر دانشمند استادش در ضمن «زنان دانشمند شیعه» یاد می کرد:

«آمنه خاتون دختر ملا محمد تقی مجلسی، فاضله عالمه صالحه متقیه است. او همسر

محمد بن علی اردبیلی، جامع الرواة، ج 2، لبنان، دار الاوفواد، بیروت، 1403 هـ.ق، ص 131.

¹² - علی دوانی، مفاخر اسلام، ج 8، چاپ اول، مرکز فرهنگی قبله، 1372، ص 347.

¹³ - همان، ص 49.

¹⁴ - آقا احمد بهبهانی، مرآت الاحوال جهان نما، ج 1، مصحح: علی دوانی، چاپ اول، مرکز فرهنگی قبله، 1372، ص 93.

ملا محمد صالح مازندرانی بود. شنیده‌ایم که همسرش با همه فضلی که داشت گاهی اوقات در حل بعضی از مشکلات قواعد علامه حلی¹⁵ به وی مراجعه می‌کرد. این بانو خواهر استاد علامه محمد باقر مجلسی است.¹⁶

ملا صالح از این بانوی عالمه دارای شش پسر دانشمند، فقیه، ادیب و سخنور و دو دختر فاضله داشت.¹⁷

1 — فاضل مقدس علامه آقا محمد هادی مترجم قرآن مجید و شارح کافی در حدیث و کافی، نحو و....

2 — فاضل مقدس آقا نورالدین محمد که یکی از دختران آقا نورالدین محمد، زوجه عالم فرزانه، آقا محمد اکمل «ره» است. که والد جناب عالم فرزانه آقا محمد باقر اصفهانی مشهور به بهبهانی «ره» است. بنابراین نسبت استاد کل وحید بهبهانی به ملا محمد صالح مازندرانی از همین دختر آقا نورالدین محمد نشأت گرفت که نوه آن بزرگوار می‌باشد. 3- عارف کامل شاعر ادیب آقا محمد سعید متخلص به اشرف است. 4- فاضل عارف آقا حسنعلی. 5- فاضل مقدس صالح آقا عبدالباقی. 6- عالم مقدس آقا محمد حسینی.¹⁸

و یک دختر وی همسر ابوالمعالی کبیر و مادر میر ابوطالب است که این پدر و پسر هر دو از علمای نامی بوده‌اند. سعید محمد بروجردی جد پنجم آیت الله العظمی آقای بروجردی که خود نیز نوه دختری مجلسی اول بود. داماد این میر ابوطالب است. و از این جا فرزندان وی به خاندان مجلسی می‌پیوندند. دختر دوم وی همسر سعید عبدالکریم طباطبائی جد ششم آیت الله بروجردی و مادر سعید محمد طباطبائی است.¹⁹

بنابراین آمنه بی‌گم، جدّه آیت الله العظمی آقای بروجردی است. این به سبب دو دختر ملا محمد صالح مازندرانی از آمنه بی‌گم آن بانوی دانشمند، پرهیزگار و مجتهد است.

¹⁵ - قواعد الاحکام تالیف علامه حلی متوفی سال 726 هـ. ق. در فقه استدلالی شیعه امامیه است.

¹⁶ - میرزا عبدالله افندی اصفهانی، ریاض العلماء، ج 5، قم، منشورات مکتبه آیه الله العظمی مرعشی نجفی، 1403 هـ. ق.، ص 407.

¹⁷ - علی دوانی، مفاخر اسلام، ج 12، ص 77.

¹⁸ - آقا احمد بهبهانی، مرآت الاحوال جهان نما، ج 1، ص 95 و 97.

¹⁹ - علی دوانی، مفاخر اسلام، ج 12، ص 77 و 79.

اساتید ملاصالح

صاحب ریحانه الادب²⁰، علامه میرزا محمد علی مدرس، اساتید آن بزرگوار را چهار نفر ذیل معرفی می کند:

- 1 - محمد تقی مجلسی (1003 هـ. ق) که در فقه، حدیث، اصول، کلام، تفسیر و عرفان به مراحل عالی دست یافته بود و تالیفات بسیاری خوبی به یادگار گذاشت.²¹
- 2 - شیخ بهائی (متوفی 1030 هـ. ق) که از بزرگترین و ممتازترین علمای عصر خود بود و زندگی را به قناعت و ریاضت می گذراند.²²
- 3 - ملا عبدالله شوشتری (متوفی 1021 هـ. ق) که در حوزه علمی اصفهان به تدریس فقه، حدیث، اصول فقه، کلام و تفسیر پرداخته بود و به فرموده علامه محمد تقی مجلسی، استاد شیعه در عصر خویش بوده است. و علامه محقق، دقیق، زاهد عابد و باور بود.²³
- 4 - ملاحسنعلی شوشتری (متوفی 1075 هـ. ق) که فاضل، عالم، صالح و پیشروی رستگاران بود و تالیفات وی از جمله کتاب التبیان در فقه، الطهاره و رساله‌ای در حرمت نماز جمعه می باشد.²⁴

شاگردان ملاصالح

- 1 - علامه مجید باقر مجلسی (1038 هـ. ق) که از بزرگترین شخصیت‌های تاریخ تشیع می باشد. و بحار الانوار معروفترین کتاب او در 110 جلد به منزله دایره المعارف بزرگ روایی به چاپ رسیده است.²⁵
- 2 - فیض کاشانی (1007 - 1091 هـ. ق) که در علوم و معارف مهارت‌های فراوانی پیدا کرد. و حدود 200 اثر نفیس در علوم و فنون مختلف از خود به جای گذاشت.
- 3 - میرزا عبدالله تبریزی اصفهانی که از شاگردان علامه مجلسی هم بوده است و شرحی ناتمام بر

²⁰ - میرزا محمدعلی مدرس، ریحانه الادب، ج 5، چاپ دوم، تبریز، چاپخانه شفق، ص 146.

²¹ - روضات الجنات، ج 2 ص 123.

²² - محمد تقی مجلسی، روضه المتقین، ج 14، قم، بنیاد فرهنگ اسلامی، حاج محمد حسین، 1399 هـ. ق، ص 36 - 35.

²³ - همان، ص 382، شیخ عباس قمی، فوائد الرفوی، ص 247.

²⁴ - مفاخر اسلام، ج 8، ص 111.

²⁵ - همان، ص 55.

ب) جایگاه و سیره علمی و عملی ملاصالح و آثار او؛

1 - جایگاه علمی و عملی:

تقریباً تمام کسانی که درباره ملاصالح سخن گفته‌اند او را فاضل عالم محقق²⁷ می‌دانند. صاحب‌ریحانه الادب او را عالمی فاضل کامل زاهد محقق مدقق، حاوی فروع و اصول، جامع معقول و منقول، دارای اخلاق فاضله و صفات حمیده کامله بسیار جلیل القدر معرفی می‌کند.²⁸ آقا احمد بهبهانی علم و تبحر آن بزرگوار را بی‌نیاز از توصیف می‌داند و احتیاط ایشان در مسائل علمی به حدی بود که با توجه به اطلاع و استعدادی که حضرت وهاب به او عنایت کرده بود فتوی نداد و شاگردان ایشان از مفتیان عالی‌شان بودند و زهد و تقوای فراوان داشت که همتش را در تمام عمر به جمع زخارف دنیوی مصروف نداشت. حتی فقر و عزت را برای اولاد و سلسله خود نیز از خداوند مسئلت می‌کرد البته دعای ایشان به هدف اجابت رسیدن بود. به عزلت و گوشه‌گیری خو کرده بود از معاشرت اهل دول بسیار اجتناب می‌داشت.²⁹

فقر ملاصالح به نحوی بود که از شدت کهنگی لباس به مجلس درس از کثرت حی‌ها حاضر نمی‌شد ولی با آن حال، از نظر علمی در مجلس درس سرآمد بود و می‌گویند که اشکالی در مجلس درس علامه مجلسی پیش آمد و تا سه روز کسی حل این معضل را نتوانست بدهد تا اینکه فردی نزد ملاصالح رفت و جواب آن را در دو سه برگ چنار از نزد ملاصالح، برداشت و در مجلس درس، جواب گفت. علامه محمد تقی مجلسی فهمید که تحقیق از این فرد نیست. و اصرار داشت که این تحقیق از تو نیست، آخر الامر آن فرد، ابراز این معنی کرد و کشف حال ملاصالح شد و آخوند مجلسی نگاه کرد دید که ملا محمد صالح در بیرون

²⁶ - ریاض العلماء، ج 5، ص 110.

²⁷ - شیخ محمد بن الحسن الحر العاملی، *الامل الامل*، ج 2، تحقیق السید احمد الحسینی، قم، دار الکتب الاسلامی، ص 276، تنکابنی، آیة الله میرزا محمد، *قصص العلماء*، چاپ اول، قم، موسسه فرهنگی - انتشاراتی حضور، 1380 ش، ص 220، میرزا عبدالله افندی اصفهانی، *ریاض العلماء و حیاض الفضلاء*، قم، منشورات آیت الله العظمی مرعشی نجفی، 1403 ق، ص 110.

²⁸ - استاد علامه محمد علی مدرس، *ریحانة الادب فی تراجم المعروفین بالکینه و اللقب*، ج 5، چاپ دوم، تبریز، چاپخانه شفق، ص 146.

²⁹ - *مرات الاحوال، جهان نما*، ص 93.

نشسته فوراً فرستاد تا لباسی برای او حاضر ساختند و تحقیق این اشکال را شفاهاً از او پرسید. و از آن به بعد برای او رزق معینی مقرر فرمود.³⁰

حاج محمد اردبیلی معاصر ملاصالح است که چند سال بعد از فوت او از عتبات عالیات به اصفهان آمد و از محضر برادر زن او علامه محمد باقر مجلسی بهره گرفته است از وی به گونه‌ای که بوده است یاد می‌کند:

«محمد صالح بن احمد شمس الدین مازندرانی، امام علامه محقق موثق پسندی‌ده
خوی پارسای پاک سرشت، جلیل القدر رفیع الشان، عظیم المنزله دارای ذهنی
دقیق، فاضل کامل صالح، متبحر در علوم نقلی و عقلی، دانشمند ثقه موثق مورد اعتماد
کامل، دارنده اخلاق کری‌مه و خصال پسندی‌ده».³¹

2 - سیره علمی:

مرحوم علامه شعرانی نقل می‌کند به اینکه او به علوم متداول زمانش مثل علم ریاضی، طب، کلام و حکمت الهی آگاه بود البته از تحقیقاتش هم آشکار است که او آگاه به این امور بود. و در سیره علمی‌اش اکثر به اصول صدر المتألهین و فیض مقدس سرهما — معتقد بودند. و سیره‌اش به صورت تقلیدی نبود که هر چیزی را قبول کند. مثلاً حرف بعضی از فلاسفه که عقول را منحصر در ده تا می‌دانند، این را که دلیلی بر آن نیست قبول نمی‌کند و خلاصه اینکه فلسفه‌اش حکمت شرعی است یا شریعتی است که با عقل مستدل شده است.³²

آیت الله جوادی آملی در بحثی که از صفات خدا به میان می‌آورد، ملاصالح را جزء کسانی می‌داند که در بحث صفات خدا، راه اعتزال رفتند و آنها به نیابت قائلند و می‌گویند اگر صفات ذاتی برای ذات ثابت بشود شبیه تعدد قدما که دامنگیر اشاعره است بدون جواب می‌ماند. در اینجا آیت الله جوادی آملی می‌فرماید:

«کسانی که توان رهائی از توهم اعتزال را بخوبی پیدا نکردند طغیان قلم شری‌مشان

³⁰ - همان، ص 94.

³¹ - محمدبن علی الاردبیلی، جامع الرواة، ج 2، لبنان، دار الفواء بیروت، 1403 هـ. ق، ص 131.

³² - مازندرانی، شرح اصول کافی، مقدمه شعرانی، ص 1.

به سمت تفکر معتزله است که در میان محدثان متکلم مولی محمد صالح مازندرانی
است»³³.

به نظر می‌رسد آیت الله جوادی آملی، تفکر ایشان را در این مورد خاص اعتزالی بداند، نه کل تفکرشان را و قالب تفکرشان، تفکر امامیه می‌باشد. و اینکه نگارنده تا جایی که در آثار ایشان تحقیق کرده است ایشان به نیابت قائل نشده است. و همانگونه که در بحث صفات خدا خواهد آمد ایشان صفات را عین ذات خداوند می‌داند. البته آقای جوادی مدرکی در ذیل جمله فوق متذکر نشدند.

3 - آثار ملا صالح مازندرانی:

1 - شرح بر اصول کافی:

کتاب شرح اصول کافی از مصنفات مبسوط و مشهور آن بزرگوار است، که شرح مزجی لطیف وافی بر اصول کافی کلینی (قرن سوم) در چند مجلد است. کتابش از بهترین شروح کافی و به دور از افراط و تفریط می‌باشد. در آن بسیاری از شرح اصول کافی ملا صدرا ایراد گرفته است.³⁴ البته با تحقیقاتی که در آثار ایشان انجام شد، ایراداتی بر شرح اصول کافی ملا صدرا نیافتیم. کتاب در 12 مجلد با تحقیقات عالم جلیل مرحوم حاج میرزا ابوالحسن شعرانی طهرانی به چاپ رسیده است.

2 - شرح بر فروع کافی:

در مورد شرح ایشان بر روضه کافی، برخی می‌گویند که ایشان بعد از فراغت از شرح اصول کافی خواست فروع اش را نیز شرح بزنند. و محدث نوری می‌گوید که همانا سید سند حامد حسینی هندی طاب ثراه، در یکی از مکاتیب خود از بلده لکهنو برای من نوشت که یکی از مجلدات شرح فروع کافی را پیدا کرد که اراده بر نوشتن کرد ولی اجل مهلت نداد.³⁵ لکن نسخه‌ای از آن را در حد سعی و تلاش مان پیدا نکردیم.

³³ - آیه الله عبدالله جوادی آملی، شرح حکمت متعالی، ج 6، انتشارات الزهراء «س»، 1386، ص 353.

³⁴ - سید مصلح الدین مهدوی، زندگی‌نامه علامه مجلسی، ج 2، ص 323.

³⁵ - مازندرانی، شرح اصول کافی، در مقدمه آقای شعرانی، مفاخر اسلام، ج 8، ص 346 - 344.

3 - حاشیه بر معالم الاصول:

متن معالم الاصول از حسن بن زید الدین شهید ثانی (1011 هـ. ق) که جناب ملا صالح آن را در خردسالی حاشیه زده و هر کس آن را ملاحظه کند می‌داند چقدر در آن سن از قواعد مجتهدی‌ن آگاه بوده است. و نسخه خطی آن در کتابخانه مجلس موجود می‌باشد.

4 - حاشیه شرح لمعه:**5 - شرح قصیده بُرده:**

قصیده برده مشتمل بر قصای‌دی است که در مدح رسول اکرم «ص» گفته شد. ناظم قصیده، شرف الدین ابو عبدالله محمد بن سعید منہاجی دلاصی بوسی‌ری (608 — 694 هـ. ق) و نام قصیده «الکواکب الدرّیه» فی مدح خیر البریّه است. و در اسکندریّه مصر مدفون گردید. مطلع قصیده این است:

امن تذکر جیران بذی مسلم مزجت دمعا جزى من مقلد بدم³⁶

6 - شرح بر روضه کافی در سال 1311 هـ. ق در هامش به چاپ رسیده است.

7 - شرح بر زبده الاصول شیخ بهائی که شرح مزجی است.³⁷

8 - حاشیه بر شرح مختصر ابن الحاجب العضدی.³⁸

9 - شرح من لای حضر الفقیه.

10 - تفسیر آیّه الیوم اکملت لکم دینکم:

نسخه خطی این کتاب در کتابخانه مجلس نگهداری می‌شود و کتابت آن در سال 1267 هجری قمری می‌باشد.

جایگاه علوم عقلی و نقلی در عصر ملا صالح (قرن دهم و یازدهم)

از آنجائی که مسائل کلامی یکی از ضروریات طبیعی و محتوایی دین اسلام است که از بدو ظهور اسلام مورد توجه واقع می‌شود و کسانی آمدند، دیدگاه‌های خود را به صورت علم کلام و صورت‌های مختلف

³⁶ - زندگی‌نامه علامه مجلسی، ج 2، ص 324.

³⁷ - ریحانه الادب، ج 5، ص 146.

³⁸ - علی الفاضل النائینی النجفی، معجم الموافی الشیعه، چاپ اول، منشورات مطبعه وزارت ارشاد اسلامی، 1405 هـ. ق، ص 381.

در دفاع از دین اظهار می کردند.³⁹

لذا در تاریخ شیعه، برای دفاع از آموزه‌های دین و شبهات علی‌به‌دین، مسائل کلامی و علوم عقلی مرتبط با آن رواج پیدا کرد.

در اواخر عهد صفوی یعنی عصر علامه مجلسی، از حکما و فلاسفه و متکلمان مشهوری در اصفهان، شی‌راز و قم به فلسفه اهتمام داشتند و بعضی هم معقول را با منقول درآمیخته بودند. در زمان نوجوانی علامه مجلسی که خود از شاگردان ملاصدرا در علوم عقلی بود، علوم عقلی بازار گرمی داشت.

به یکباره با آن همه اهتمام به فلسفه و علوم عقلی، همان کسانی که دوره عقلی را دیده بودند رو به علوم نقلی خاصه حدیث، تدریس آن، شرح کتب اربعه و حاشیه زدن بر آنها روی آوردند. تا جائی که ملاصدرا در حوزه شی‌راز نتوانست بماند و به روستای کهک قم رفت.

البته درست معلوم نیست، ولی علت‌های ممکن است داشته باشد یکی از آنها، از علمای بزرگ نیمه دوم عصر مجلسی از گسترش مباحث عقلی و توسعه آن احساس خطر می کردند و به مقابله با آن پرداختند. تا جائی در اصفهان و شی‌راز و دی‌گر نقاط به کار گسترش فلسفه، کلام، نجوم، منطق، ریاضی و غیره اشتغال داشتند؛ یعنی سرگرم فراگیری علوم عقلی و میراث بیگانگان بودند، که شخصی مرده بود و چون به مدرسه محل آمدند تا طلبه‌ای را برای نماز بر وی ببرند، کسی پیدا نشد که نماز می‌تواند را بداند یا عهده‌دار آن گردد.⁴⁰ علت دی‌گر اینکه، محمد باقر مجلسی در تهذیب الاحکام نوشته بود: توجه مردم به صوفیان بدعت گذار و حکیمان زندقه، باعث گمراهی آنها شده است لذا سعی در نشر آثار امامان نمودند تا خلق را از گمراهی نجات دهند.

علت دی‌گر هم رسیدن کتاب فوائد مدنیه ملا محمد امین استرآبادی از مکه به اصفهان و ایران بود که یکباره همه را از علوم معقول و اصول فقه و فقه استدلالی و ازده کرد و دسته دسته به حدیث و فقه براساس کتب اربعه روی آوردند.

همه اینها، و علل دی‌گر که از جمله نیاز مردم به آشنایی مقاصد ائمه اطهار در تکالیف شرعی و توجه روز افزون آنها به شناخت امامان و اعمال رفتار آنها بود که باعث شد کسانی که با همه تسلط بر علوم

³⁹ - دکتر سید جعفر سجادی، فرهنگ و معارف اسلامی، ج 1، چاپ اول، شرکت مولفان و مترجمان ایران، 1357 ش، ص 14.

⁴⁰ - علی دوانی، مفاخر اسلام، ج 8، ص 430.

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه باقر العلوم علیه السلام می باشد

عقلی، از جمله ملاصدرا، نیز شرح بر اصول کافی می نویسد.⁴¹ و از آن جمله، شرح جامع ملاصالح مازندرانی بر اصول کافی در آن زمان یعنی در نیمه دوم عصر مجلسی ظهور کرد. البته در شرح او معقول و منقول درآمیخته است و اخباری نیست. برخلاف کسانی که در آن دوره به اخباری‌گری هم روی آوردند.

⁴¹ - همان.